

Hadis Literatüründe Hâşiyeler: *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* Üzerine Yapılan Hâşiyeye Çalışmaları Bibliyografyası

Sezai Engin*

Özet

İbnu's-Salâh'ın '*Ulûmu'l-hadis*'i hadis usûlü tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu esere yapılan ihtisar ve şerhler arasında İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ve bu eserin şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'ın da usûl tarihinde mühim bir yeri vardır. İbn Hacer'in her iki eseri üzerine yapılan birçok ihtisar, şerh ve hâşiyeye çalışmaları bu önemli yeri ortaya koymaktadır. Bu çalışmada *Nuhbe* ve *Nüzhe* üzerine telif edilen hâşiyeye çalışmaları bibliyografik olarak tespit edilecektir. Hâşiyeler tespit edilirken bu eserler üzerine telif edilen şerhlere de değinilecektir. *Nuhbe* ve *Nüzhe* üzerine yapılan çalışmaların bazılarının şerh mi hâşiyeye mi olduğu konusunda bir netlik bulunmadığı için öncelikli olarak şerhlerle ardından hâşiyelerle ilgili bilgi verilecek ve hâşiyelerin künye bilgileri kronolojik olarak aktarılacaktır.

Anahtar kelimeler: İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker*, *Nüzhetü'n-nazar*, hâşiyeye, hadis literatürü.

---

* Yrd. Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.
İletişim, sezaiengin52@hotmail.com.

The Glosses in *Hadīth* Literature: The Bibliography of Glosses on *Nukhbat al-fikar* and *Nuzhat al-nazar*

Abstract

Ibn al-Salāh's *ʿUlūm al-hadīs* is a turning point in the history of hadīth methodology. Ibn Hajar's *Nukhbat al-fikar* and *Nuzhat al-nazar* have a distinct place among summaries and commentaries on *ʿUlūm al-hadīs*. Many summaries, commentaries and glosses on Ibn Hajar's aforementioned works point to this important place. In this study a bibliography of glosses on *Nukhbat al-fikar* and *Nuzhat al-nazar* will be given. Commentaries on these two works are also pointed out along with the glosses. Information about commentaries and glosses will be given together since there is no clear-cut distinction between commentaries and glosses on *Nukhba* and *Nuzha*. Bibliographic information of glosses will be presented chronologically.

Key words: Ibn Hajar, *Nukhbat al-fikar*, *Nuzhat al-nazar*, gloss, hadīth literature.

Giriş

Hâşiye, sözlük anlamı olarak “kitabın yan tarafı ve boşlukları” anlamına gelmektedir.¹ Katip Çelebi’ye (ö. 1067/1657) göre de sözlük anlamı olarak hâşiye, kitapların yan tarafları yani boşluklarıdır ve sonraları bu anlam bu boşluklara düşülen notlara dönüşmüştür. Hâşiye’ye ta’lik de denilir² ve telif amaçları genel olarak ihtisar edilmiş bir metne yazılan şerhlerin metnindeki bazı kelime, terkip, özel isim, ayet, hadislerle ilgili açıklamalar yapmaktır.³ Ayrıca hâşiye, “metin ve kitap üzerine yapılmış, doğru ve yerinde anlamaya, ilmi muhafazaya, devamlılığı sağlamaya ve malumatı olabildiğince kaydetmeye dönük, fonksiyonel ve katılımcı yoğun çabaların bir ürünü” olarak da ifade edilmiştir.⁴

Bir telif türü olarak hâşiye hadis literatüründe yukarıdaki tariflere paralel olarak tanımlanmış ve “Bir kitabın gerekli görülen yerlerine yapılan açıklamalar” şeklinde ifade edilmiştir.⁵ Tanım olarak şerhlerden “gerekli görülen yerler” ifadesiyle ayrılan hâşiyeler, hadis edebiyatında şerhler kadar geniş olmasa da zengin bir literatürün doğmasına zemin hazırlamıştır.⁶ Bilindiği gibi hadis tarihinde tedvin

- 1 Zebidî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Heyet), Kahire: Dâru'l-Hidâye, t.y., XXXVII, 436.
- 2 Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y., I, 623; Ayrıca bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, 419.
- 3 Topuzoğlu, “Hâşiye”, s. 419-420.
- 4 İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergah yay., 2011, s. 19.
- 5 Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, MÜİFY, 2011, s. 114.
- 6 Hadis literatüründe hâşiyeler söz konusu olduğunda özellikle Sindi (ö. 1138/1726) ön plana çıkmaktadır. Hindistanlı olan Muhammed b. Abdülhâdi es-Sindi'nin *Kütüb-i Sitte* eserleri ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i üzerine hâşiyeleri bulunmaktadır, bk. Mehmet Özşenel, “Sindi”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, 245; Sindi'nin hâşiyeleri dışında İbn Süde et-Tâvûdî'nin (ö. 1209/1795) *Hâşiye alâ Sahîhi'l-Buhârî* adlı hâşiyesi, Muhammed b. Ali eş-Şenevânî'nin (ö. 1233/1818) İbn Ebû Cemre'nin (ö. 699/1300) Buhârî muhtasarı *Cem'u'n-nihâye*'ye yazdığı hâşiye, Emir San'ânî'nin (ö. 1182/1768) Cemmâilî'nin (ö. 600/1203) ahkâm hadislerine dair eseri için telif ettiği *el-Udde*'si, Ali b. Ahmed el-Azîzî el-Bulâkî'nin (ö. 1070/1659) Suyûti'nin (ö. 911/1505) *el-Câmiu's-sagîr*'ine yazdığı *es-Sirâcü'l-münîr* adlı şerhe el-Hıfî'nin (ö. 1181/1767) tarafından yapılan hâşiye ve Ahmed Hasan ed-Dihlevî'nin (ö. 1338/1920) *Hâşiyetü'd-Dihlevî alâ Bulûği'l-merâm* isimli hâşiyeleri hadis literatüründeki diğer hâşiye örnekleri olarak sayılabilir, bk. Topuzoğlu, “Hâşiye”, s. 421; Ayrıca *Fethu'l-mugîs şerhu Elfiyeti'l-hadis*'in telhisine Seyyid Şerif Muhammed Emin (ö. ?) tarafından yapılan iki hâşiye vardır. Bunlardan biri Kasım b. Kutluboga'ya (ö. 879/1474) aittir. Diğeri ise Burhaneddin el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi Şerhi'l-Elfiye* adlı eseridir, bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, I, 156; İbn Melek'in (ö. 801/1398) Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-envar*'ına yaptığı şerh üzerine İbrahim b. Ahmed el-Muîd (ö. ?) bir hâşiye yazmıştır. Eserin ismi *Savâibu'l-efkâr*'dır. Yine aynı şerhe Muhammed b. Ahmed el-İznîkî'nin (ö. 821/1418) de bir hâşiyesi bulunmaktadır, bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-*

ve tasnif döneminin ardından hadislerin şerh faaliyeti ortaya çıkmıştır. Varlığını halen devam ettiren ve canlılığını koruyan bu faaliyet, hadis literatüründe müstakil olarak değerlendirilebilecek bir “şerh edebiyatı”nın doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁷ Hâşiyeler şerh türünün bir tamamlayıcısı veya devamı olarak kabul edilebilir.

Ancak hadis edebiyatında hâşiyeler sadece şerhlerle sınırlı kalmamış, hadis usûlü literatüründeki eserlere de hâşiyeler yazılmıştır. Şerh edilmeleri yanında birçok hâşiye çalışmasına konu olan *Nuhbetü'l-fiker* ve bu eserin şerhi *Nüzhetü'n-nazar* özelde hâşiye türünün genelde ise hadis usûlü literatürünün zenginleşmesine büyük katkı sağlamışlardır. Üzerlerine yapılan hâşiye çalışmaları ile ilgili bölüme geçmeden önce her iki eserin usûl tarihindeki yeri ve önemine değinilmesi, ulemanın bu iki eser üzerine neden yoğunlaştığı konusunda bir fikir sunacaktır.

I. Hadis Usûlünde *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*

Hadis usûlünün mütekaddimûn döneminin en önemli telifi olarak kabul edilebilecek ve kendisinden sonraki eserlerin temel referans kaynağı haline gelen İbnu's-Salah'ın (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-hadis* adlı eserine birçok ihtisar, nazma çekme, şerh gibi çalışmalar yapılmıştır.⁸ Müellifin kendi ifadelerine göre “ilm-i hadisin gizli sırlarını ortaya çıkarmayı, kapalılıklarını gidermeyi, kaidelerini oturtmayı, ayırt edici özelliklerini aydınlatmayı, usûl ve furûunu açıklamayı ve alt dallarını bir araya toplamayı hedef alan”⁹ *Ulûmu'l-hadis*'e yapılan ihtisarların en önemlileri Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-teysîr*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *İhtisârü ulûmi'l-hadis*'i ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker*'idir. Ayrıca Bedreddin b. Cemâa (ö. 733/1333), İbnü't-Türkmânî (ö. 744/1343) ve Ömer b. Raslân el-Bulkînî de (ö.

---

zunun, II, 1689; Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) ise *Mişkâtü'l-mesâbih*'e yazdığı bir hâşiyesi vardır, bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 1698; Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahih*'ine Abdülkadir b. Ali el-Fâsî'nin (ö. 1091/1680) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî'nin (ö. 1144/1731) birer hâşiyeleri bulunmaktadır, bk. Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr, Kahire: Dâru'l-Meârif, t.y., III, 173; Bedruddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) Buhârî şerhi *Umdetu'l-kârî*'ye Ebû'l-Hasan Alâuddin el-Attâr'ın (ö. ?) *el-İdde* isimli bir hâşiyesi vardır, bk. Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, III, 170; Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inin en önemli şerhlerinden olan Azimâbâdî'nin (ö. 1329/1911) *Avnu'l-ma'bûd*'una ise Muhammed b. Abdullah el-Pencânî (ö. ?) bir hâşiye yazmıştır, bk. Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, III, 188.

7 Hadis şerhçiliği ve şerh edebiyatı hakkında geniş bilgi için bk. Zîşan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği : Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*, Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı yay., 2011.

8 Bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1161-63; Ayrıca bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz yay., 1994, s. 430-432; Moğoltay b. Kılıç ise İbnu's-Salah'ın *Mukaddime*'sine *İslâhu İbnu's-Salah* ismiyle bir hâşiye kaleme almıştır, bk. Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, VI, 205.

9 İbnu's-Salah, *Mukaddimetü İbnu's-Salâh*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1420/1999, s. 16.

805/1403) *Ulûmu'l-hadis*'i ihtisar etmişlerdir.¹⁰

Bu ihtisarlar içerisinde hâşiye türünün hadis edebiyatındaki en önemli teliflerine kaynaklık eden eser ise İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* isimli ihtisar çalışmasına yaptığı şerh olan *Nüzhetü'n-nazar*'dır. İbn Hacer *Nuhbe*'yi telif ettikten sonra şerhte meydana çıkabileceğini düşündüğü bazı anlam kapalılıklarını gidermek ve hadis öğrenmeye yeni başlayanlara kolaylık sağlamak için *Nüzhe*'yi kaleme almıştır. Kendi ifadesine göre bu şerhte takip ettiği ve tertipte benimsediği yöntem daha önce başvurulmamıştır ve orijinaldir.¹¹

Nuhbe özellikle Osmanlı döneminde büyük rağbet görmüş ve ders kitabı olarak okutulmuş ve birçok âlim tarafından eser üzerine şerh, hâşiye ve tercüme çalışmaları yapılmıştır.¹² *Nüzhe* de muhaddisler nezdinde kabul görmüş İbnu's-Salah'ın *Mukaddime*'si gibi üzerine birçok şerh, hâşiye çalışması yapılmıştır.¹³ *Nuhbe* ve şerhi *Nüzhe*'nin hadis ilmi açısından değerini ve önemini ortaya koyan birçok değerlendirme yapılmıştır. Abdulfettah Ebû Gudde'ye göre bu iki eser hadis usûlünün önemli kaynaklarıdır. Birçok muhaddis bu eserlerin önemini ifade etmişler ve bu iki eser üzerine ihtisâr, tahkik, şerh ve hâşiye gibi çalışmalar yapmışlardır.¹⁴

Talat Koçyiğit *Nuhbe*'de İbn Hacer'in benimsediği tertibin ve dolayısıyla eserin önemine şöyle dikkat çekmektedir:

*Bu tertib, usûl-i hadise müteallik meşhur kitaplar arasında belki ilk defa görülen ve zamanımızın ilim anlayışına son derece uyan şâyân-ı dikkat bir tertiptir. Netice olarak ifade etmek lazım gelirse, Nuhbetü'l-fiker, usûl-i hadis ilminde, müellifine ait yeni görüşler ortaya koyan hacmi küçük, kıymeti büyük bir kitaptır.*¹⁵

10 Esere dair muhtasarlar için bk. Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabi*, VI, 204-205.

11 İbn Hacer el-Askalâni, *Nüzhetü'n-nazar fi tavidhi Nuhbeti'l-fiker*, (thk. Muhammed Murabi), Dimaşk: Daru İbn Kesir, 2013, s. 35.

12 İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: MÜİFY, 1985, s. 172-173; Osmanlı döneminde eserin birçok tercümesi yapılmıştır. Bu tercüme için bk. Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme", *AÜİFD*, sy. 1 (1975): s. 132-134.

13 Talat Koçyiğit, "İlm-i Usûli'l-Hadis veya İlm-i Mustalahi'l-Hadis", *AÜİFD*, XVII, (1969): s. 134.

14 Ali el-Kâri, *Şerhu Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, (thk. Muhammed Nizar Temim, Heysem Nizar Temim), Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam, t.y., s. 1 ve 2; Bu tespit, eserin girişinde Ebû Gudde'ye ait mukaddime'nin 1 ve 2 ile numaralandırılmış sayfalarında bulunmaktadır.

15 İbn Hacer, *Hadis İstilahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., 1971, s. 15-16.

II. Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar Şerhleri

İki esere ait şerhlerin bilgisini hâşiyelerden önce vermemizin sebebi daha önce de değindiğimiz gibi söz konusu eserlere ait şerh ve hâşiyelere ait bilgilerin kaynaklarda değişiklik göstermesidir. Bu nedenle hâşiyeler konusuna geçmeden önce şerhleri tespit etmek kaçınılmaz hâle gelmektedir.

Nuhbe, hadis usûlü tarihindeki önemine istinaden eserin müellifi olan İbn Hacer dışında birçok âlim tarafından da şerh edilmiştir.¹⁶ Esere yazılan şerhler üç şekilde telif edilmiştir. Bu şerhlerin bazıları *Nuhbe*'nin metni diğerleri ise manzumeleri için kaleme alınmıştır. Diğer şerhler ise *Nuhbe*'nin muhtasarlarına yazılanlardır.

1. Nuhbe metnine yazılan şerhler

Nuhbe'ye yazılan en önemli şerh hiç şüphesiz eserin müellifi olan İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nüzhetü'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*'idir. Sehâvî (ö. 902/1497) ve Katip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre Kemaluddin Muhammed eş-Şümünnî (ö. 821/1418) *Nuhbe*'ye bir şerh yazmıştır.¹⁷ Eserin ismi *Neticetü'n-nazar fî Nuhbeti'l-fiker*'dir.¹⁸ Şerhinin ismi bilinmemekle birlikte Muhammed b. Musa (ö. 823/1420) da eserin şârihleri arasında zikredilmektedir. Ayrıca İbn Hacer'in öğrencisi olan ve İbnü's-Sayrafi diye bilinen Şihâbuddin Ebû'l-Fadl Ahmed b. Sadaka b. Ahmed b. Hüseyin (ö. 829/1426) *Üvânu meâni Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* isimli bir şerh kaleme almıştır. Zeynu'l-Abidin el-Haddâdî'nin (ö. 952/1519) *Neticetü'l-fiker fî şerhi Nuhbeti'l-fiker* adlı eseri de *Nuhbe*'nin şerhleri arasındadır. İsmail Hakkı Mustafa Bursevî et-Türki'ye (ö. 1137/1724-25) ait bir şerhe de değinilmektedir.¹⁹

2. Nuhbe'nin nazımlarına ve muhtasarlarına yazılan şerhler

Nuhbe'yi nazmeden Muhammed eş-Şümünnî'nin²⁰ oğlu Ebû'l-Abbas Takiyyuddin Ahmed eş-Şümünnî (ö. 872/1468), babasının eserine bir şerh yazmıştır.

¹⁶ Bu şerhlerin bazıları için bk. Kettâni, *Hadis Literatürü*, 432-434.

¹⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut: Dâru Mektebeti bi'l-Hayat, t.y., IX, 75; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 1936.

¹⁸ Eser neşredilmiştir, bk. Kemaluddin Şümünnî, *Neticetü'n-nazar fî Nuhbeti'l-fiker*, Dımaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1430/2009.

¹⁹ İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser fî sufüfi ulûmi'l-eser*, (haz. Abdülfettah Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslamiyye, t.y., s. 24-25. Bu şerhlere Abdülfettah Ebû Gudde, *Nuhbe*'nin telhis edildiği bir eser olan *Kafvu'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser* isimli eserin tahkikine yazdığı mukaddimede değinmektedir.

²⁰ Bk. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IX, 75; Katip Çelebi'ye göre Şümünnî bu manzumeyi hicrî 814 yılında tamamlamıştır, bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II, 1936; Kemâluddin Şümünnî'nin *Nuhbe* manzumesi neşredilmiştir, bk. Kemâluddin Şümünnî, *Nazmu Nuhbeti'l-fiker*, (thk. Muhammed el-Cezâirî), Medine: Dâru'l-Buhârî, 1415/1994.

Ebû'l-Abbas Takiyüddin Ahmed b. Muhammed eş-Şümünnî'nin şerhinin adı *el-Âli'r-rütbe fî şerhi Nazmi'n-Nuhbe'*dir.²¹ İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) ise *el-Âli'r-rütbe'*ye bir talik yazmıştır.²²

Ayrıca Emir San'ânî (ö. 1182/1768) kendisine ait bir nazm olan *Kasabu's-sükker Nazmu Nuhbeti'l-fiker* adlı esere *İsbâlu'l-matar alâ Kasabi's-sükker* isimli bir şerh yazmıştır.

İbn Himmetzâde ed-Dımaşkı'nın (ö. 1175/1761) *Kalâidu'd-dürer alâ Neticeti'n-nazar fî ilmi'l-eser*²³ isimli eseri ise *Nuhbe'*nin muhtasarına yazılmış bir şerhtir.

Ebû'l-Meâli Cemaluddin el-Âlûsî'nin (ö. 1342/1924) *İkdü'd-dürer fî şerhi Muhtasari Nuhbeti'l-fiker* adlı eseri de *Nuhbe'*nin muhtasarına yazılan diğer bir şerhtir. Âlûsî, şerhini Abdülvehhab Berekât el-Ahmedî (ö. 1150/1737-38)'ye ait *el-Muhtasaru min Nuhbeti'l-fiker* isimli esere yazmıştır.

III. Nüzhe şerhleri

Nuhbetü'l-fiker gibi onun en önemli şerhi olan *Nüzhe* de şerh edilmiştir. Şerhlerden biri Vecihuddin b. Nasrullah b. İmaduddin el-Alevî el-Kucurâtî'nin (ö. 998/1590) *Şerhu Nüzheti'n-nazar* isimli eseridir.²⁴ Abdurraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) *el-Yevâkît ve'd-dürer*; Muhammed Ekrem b. Abdurrahman es-Sindî (ö. ?) ise *İm'ânü'n-nazar fî tavidhi Nuhbeti'l-fiker*²⁵ isimli eserlerinde *Nüzhe'*yi şerh etmişlerdir. Abdurrahman Sindî, hâşiye türü ile şöret bulmuş olan Abdülhâdî es-Sindî (ö. 1138/1726) ile karıştırılmamalıdır. Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) vefat tarihini belirtmediği²⁶ Abdurrahman Sindî, hicrî XI. yüzyılın başlarında doğmuş Hanefî bir muhaddistir.²⁷ Hindistan'da müftülük yaptığı ve hicrî 1106 yılında Hicaz'a gittiği bilgisi vardır.²⁸ İlk telifi Buharî'nin (ö. 256/870) *Sahih'*ine yazdığı bir şerhtir. Ancak

21 Şerh neşredilmiştir, bk. Ebû'l-Abbas Takiyüddin Şümünnî, *el-Âli'r-rütbe fî şerhi nazmi'n-Nuhbe*, (thk. Harun b. Abdurrahman el-Cezâirî), Beyrut: Daru İbn Hazm, 1424/2003.

22 Bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1936-37; Bu bilgi için ayrıca bk. Ahmet Özel, "Şümünnî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, 262.

23 *İkdü'd-dürer*'in muhakkiki İslam b. Muhammed eserin yazma nüshalarının Mısır Dâru'l-kütübi'l-Misriyye kütüphanesinde olduğu bilgisini vermektedir, bk. Âlûsî, *İkdü'd-dürer*, (thk. İslam b. Mahmud), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000, s. 15.

24 Eser neşredilmiştir, bk. Kucurâtî, *Şerhu Nüzheti'n-nazar*, (thk. Nefis Ahmed Mîsbâhî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

25 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1936-37; Eser neşredilmiştir, bk. Sindî, *İm'ânü'n-nazar*, (haz. Ebû Said Gulam Mustafa), y.y., t.y.

26 Ziriklî, *A'lâm*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, II, 1936.

27 İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser*, 26.

28 Abdülhâyy el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi'* ve *n-nevâzır*, Beyrut: Daru İbn

şerhe ait nüshalar korunamamıştır.²⁹

Ebû Muaz Tarık b. İvadullah da *Nüzhe*'yi şerh edenler arasındadır. *Şerhu Nüzheti'n-nazar* ismiyle eseri şerh eden Ebû Muâz bu şerh sırasında beş farklı nüshaya dayanarak *Nüzhe*'yi tahkik etmiştir.³⁰

IV. *Nuhbetü'l-fiker* Hâşiyeleri

1. Gazanfer b. Ca'fer el-Kucurâti (ö. 1003/1595); *Hâşiyetü Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*³¹

Hâşiyenin müellifi Gazanfer b. Ca'fer Hintli fıkıh, hadis ve Arap dili âlimidir.³²

2. Yusuf el-Gazzî el-Medenî (ö. 1290/1890); *Hâşiye alâ muhtasari manzûmeti Nuhbeti'l-fiker*³³

Yusuf el-Gazzî, Gazze doğumlu olup Ezher'de öğrenim görmüştür. Daha sonra Medine'ye yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Kaynaklarda kendisine nispet edilen en önemli eser *Nuhbe* manzumesi ve bu eserine ait hâşiyesidir.³⁴ Yusuf el-Gazzî'nin bu hâşiyesi *Hâşiyetü câmiati ale'l-feride bi-ilmî'l-mustalah* ismiyle tahkik edilmiştir.³⁵

Bu hâşiyeler dışında Emir San'ânî'nin *Nuhbe*'de yer alan cerh ve tadil konularına tahsis ettiği *Semârâtü'n-nazar fi ilmi'l-eser* isimli bir hâşiye daha vardır.³⁶

V. *Nüzhetü'n-nazar* hâşiyeleri

1. İbn Kutluboğa (ö. 879/1474); *el-Kavlü'l-mübteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*³⁷

Hazm, 1420/1999, VI, 747.

29 Bu bilgi *İm'ânu'n-nazar*'ın muhakkiki Ebû Said Gulam tarafından verilmektedir, bk. Sindi, *İm'ânu'n-nazar*, s. 10.

30 Bk. Ebû Muâz Tarık b. İvadullah, *Şerhu Nüzheti'n-nazar*, Riyad: Dâru'l-Mesûr, 2010.

31 Bk. Zeytinoglu Ktp., nr. 000570; Gazanfer b. Ca'fer'e ait diğer bir çalışmanın adı ise *Ta'lika alâ Nuhbeti'l-fiker*'dir, bk. Süleymaniye Esad Efendi Ktp., nr. 00257- 005.

32 Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, V, 599.

33 Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. BY00006260. Nüshanın sonunda Yusuf el-Gazzî'ye ait manzume bulunmaktadır.

34 Zirikli, *Alâm*, VIII, 244.

35 Bk. Yusuf el-Gazzî, *Hâşiyetün câmia ale'l-feride bi-ilmî'l-mustalah*, (thk. Fehd b. Amir b. Azib el-Acmî), Kuveyt: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2005.

36 İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser*, s. 28; Eser neşredilmiştir, bk. San'ânî, *Semârâtü'n-nazar fi ilmi'l-eser*, (thk. Abdülhamid b. Salih b. Kasım), Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427/2006.

37 Eser neşredilmiştir, bk. İbn Kutluboga, *el-Kavlü'l-mübteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, (thk. Abdülhamid Derviş), Beyrut: Daru'l-Farabi, 2008.

Hâşiyenin müellifi İbn Kutluboğa, aslen Türk'tür ve Mısır'da birçok medresede ders okumuştur. Hâşiye türüne ait birçok telifi vardır. İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) *et-Tavdîh*'ine, İsnevî'nin (ö. 772/1370) Beydavî şerhi, Karâfi'nin (ö. 684/1285) *Tenkîh* şerhi ve *Menâr* şerhlerine hâşiyeler yazmıştır.³⁸

2. Burhâneddin el-Bikâî (ö. 885/1480); eser ismi bulunmamaktadır.

Burhaneddin el-Bikâî, Suriye'de doğmuş, Şam'a yerleşmiştir. Daha sonra Kudüs ve Kahire'ye geçmiş, hicrî 885 yılında Şam'da vefat etmiştir.³⁹ Burhâneddin Bikâî'ye ait hâşiye günümüze ulaşmamıştır. İbrahim Lekânî (ö. 1041/1632) *Kâzâu'l-vatar*'ın mukaddimesinde *Nüzhe*'ye ait hâşiyeler içinde Bikâî'nin bu hâşiyesine değinmiştir.

3. İbn Ebû Şerif (ö. 906/71500); *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker*⁴⁰

İbn Ebû Şerif, Kudüs'te doğmuş ve öğrencilik yıllarını Kahire'de tamamlamıştır. Hicrî 906 yılında kısa bir dönem Mısır'da kadılık yapmıştır. *Nüzhe*'ye yazdığı hâşiye dışında aynı eseri *Nazmu'n-Nuhbe li-İbni Hacer* ismiyle nazma çekmiştir.⁴¹

4. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Yusuf el-Halebi (İbnü'l-Hanbelî) (ö. 971/1563); *Menhu'n-nugbe alâ Şerhi'n-Nuhbe*⁴²

Nüzhe'ye hâşiye yazan diğer bir müellif olan İbnü'l-Hanbelî Halepli bir tarihçidir ve birçok eseri olduğu ifade edilmektedir.⁴³ İbnü'l-Hanbelî daha sonra bu hâşiyesini *Kafvu'l-eser fî safvi ulûmi'l-eser* ismiyle özetlemiştir. Daha sonra *Kafvu'l-eser*'e de *el-Fer'u'l-esib fî usûli'l-hadis* ismiyle muhtasar bir şerh yazmıştır.⁴⁴

5. Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî el-Kârî (ö. 1014/1605); *Mustalahâtü ehli'l-eser alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* veya *Şerhu Şerhu Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*

Ali el-Kârî Hanefî fakihî ve muhaddistir. Mevzu hadislerle ilgili eserleri bulunan

38 Zirikli, *A'lâm*, VII, 50.

39 Zirikli, *A'lâm*, I, 56.

40 Eserin yazma nüshası için bk. Süleymaniye Hekimoğlu Ktp., nr. 000157.

41 Zirikli, *A'lâm*, I, 66; İbn Ebû Şerif hakkında bilgi için ayrıca bk. İlyas Çelebi, "İbn Ebû Şerif" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, 441-442.

42 İbnü'l-Hanbelî, *Kafvu'l-eser*, 28; Mültekâ ehli'l-hadis adlı forumdaki bilgiye göre hâşiye Amman'da doktora tezi olarak tahkik edilmiştir, bk. <http://www.aahlalheeth.com/vb/showthread.php?t=346107> (05 Şubat 2015'te girildi).

43 Zirikli, *A'lâm*, V, 302.

44 Eser neşredilmiştir, bk. İbnü'l-Hanbelî, *el-Fer'u'l-esib fî usûli'l-hadis*, (thk. Ebû Abdurrahman Nebil Salah), Mısır: Daru İbn Abbas, 2008.

Ali el-Kârî aynı zamanda bir müfessir ve kıraat âlimidir.⁴⁵ Ali el-Kârî'nin bu eserinin bir şerh mi yoksa hâşiyeye mi olduğu noktasında bir netlik yoktur.

Eserin daha çok bilinen isimleri yukarıdaki iki isimdir. Ancak yazma nüshaları ile ilgili verilen bilgilerde esere, Hâşiyeye alâ Nüzheti'n-nazar, Hâşiyeye alâ tavdîhi Nuhbeti'l-fiker, Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker gibi isimlerin de verildiği ifade edilmektedir. Ahmet Özel de söz konusu eserin bir hâşiyeye olduğunu dile getirmektedir. Ali el-Kârî'nin hâşiyesini tahkik eden Nizar Temim ve Heysem Nizar Temim'e göre Ali el-Kârî eserinde sıklıkla İbn Kutluboga'nın hâşiyesinden yararlanmış ve yaptığı alıntılarını قال تلميذه diyerek belirtmiştir.⁴⁶ Bu alıntılar da eserin tür olarak hâşiyeye yakınlığını güçlendirmektedir.

6. İbrahim el-Lekânî (ö. 1041/1632); *Kazâu'l-vatar min Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuhbeti'l-fiker*⁴⁷

Hâşiyenin müellifi İbrahim Lekânî Mısırlı'dır. Hadis ve diğer ilimlerde derin bilgiye sahip Mâlikî bir âlimdir.⁴⁸

7. Ali el-Uchûrî (ö. 1066/1656); *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁴⁹

Ali Uchûrî de Mısırlı'dır ve Mâlikî bir müftüdür. Yaşadığı dönemde birçok öğrencisi olmuştur ve birçok eser telif etmiştir. Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Elfiyye*'sine yazdığı şerh ve *Nüzhe* hâşiyesi eserlerinden birkaçıdır.⁵⁰

8. Sariyyuddin Molla (ö. 1069/1658-59); *Hâşiyeye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁵¹

Sariyyuddin Molla İbnü's-Sâiğ ismiyle tanınan Muhammed b. İbrahim el-Misrî'dir (ö. 1069).⁵² İsmail Paşa (ö. 1338/1920), İbnü's-Sâiğ'in eserleri arasında *Nuhbe*

45 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Özel, "Ali el-Kârî", s. 403-405.

46 Ali el-Kârî, *Şerhu Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, s. 14.

47 Eserin ismini Katip Çelebi *Nüzhetü'n-nazar fi tavdîhi Nuhbeti'l-fiker* olarak nakletmekte ve eserin bir hâşiyeye olduğu bilgisini vermektedir. Biz de Katip Çelebi'ye uyarak eseri hâşiyeye kategorisinde değerlendirmeyi uygun gördük, bk. Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1936; Ayrıca bk. Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, (haz. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, 1402/1982, I, 130; Metin Yurdagür, "Lekânî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, 131; Eser neşredilmiştir, bk. Lekânî, *Kazâu'l-vatar*, (thk. Şadi b. Muhammed), Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 2010.

48 Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, I, 130; Ayrıca bk. Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musanni'î'l-kütübî'l-arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y., I, 8.

49 Süleymaniye Murad Molla Ktp., nr. 00326-004.

50 Kettânî, *Fihrisu'l-fehâris*, II, 782-783.

51 Süleymaniye Murad Molla Ktp., nr. 00326-005; Ayrıca bk. Bağdatlı Babanzade İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin esmâü'l-müellifin âsârü'l-musanni'în*, İstanbul: y.y., 1951, I, 384.

52 Zirikî, *A'lâm*, V, 303-304.

hâşiyesini zikretmektedir.⁵³

9. İbrahim el-Gürânî (ö. 1101/1690); *Hâşîye alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*⁵⁴

Şafîi fukahâsından olan İbrahim el-Gürânî, biyografisinde hadis âlimi olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵ Şam, Mısır ve Hicaz bölgelerinde hadis dinlemiştir. Arapça, Farsça ve Türkçeyi iyi bildiği kaydedilmektedir.⁵⁶ Ayrıca o, aklî ve naklî ilimlere vakıf bir fakih ve muhaddistir. Yüze yakın eseri vardır.⁵⁷

Eserin ismi kayıtlarda *Hâşîye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* ve *Hâşîye alâ Şerhi'n-Nuhbe* olarak da zikredilmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda *Nuhbe* hâşiyesi olduğu belirtilmektedir. Ancak incelediğimiz yazma nüshalarda net bir şekilde eserin *Nüzhe* hâşiyesi olduğu görülmektedir. Esere ait Milli Kütüphane kayıtlarında Kürdî nisbesi sehven Kübrevî şeklinde yazılmıştır. Diğer taraftan hâşîye birçok kayıтта hicrî 1071 vefatlı İbrahim el-Kürdî'ye nispet edilmektedir. İbrahim Gürânî'nin de Kürdî ve Halebî nisbelerinin olması bu yanlışlığa neden olmuş gibi görünmektedir. Söz konusu hâşîye tam künyesiyle Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Hasan el-Kürdî el-Gürânî el-Halebî'ye aittir. Dolayısıyla 1071'de vefat eden İbrahim el-Kürdî isimli farklı bir muhaşşî bulunmamaktadır.

İbrahim Gürânî'nin hâşiyesinin *Hâşîye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker* ismiyle İbrahim el-Mukrî ismine de nispet edildiği bir kayıt mevcuttur.⁵⁸ Ancak nüshalar karşılaştırıldığında İbrahim el-Mukrî'ye nispet edilen hâşiyenin de İbrahim Gürânî'ye ait hâşîye olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle İbrahim el-Mukrî isimli farklı bir muhaşşî de yoktur.⁵⁹

10. Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabâdî (ö. 1123/1711); *Hâşîye ala hâşiyeti'l-Kürdî ala Şerhi Nuhbe fî usûli'l-hadis*⁶⁰

Hâşiyenin müellifi Kara Halil b. Hasan Boyabâdî, hicrî XII. yüzyıl Osmanlı ulemasındandır.⁶¹ Eserin isminden de anlaşılacağı üzere Boyabâdî'nin eseri İbrahim

53 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 384.

54 Eserin incelediğimiz nüshası için bk. Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. BY00002684/3; Diğer nüshalar için bk. Hacı Mahmud Efendi Ktp., nr. 000736; Milli Ktp., nr. Yz A 9759/2.

55 Zirikli, *Alâm*, V, 13-14.

56 Zirikli, *Alâm*, I, 35.

57 Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, I, 19.

58 Bk. Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi Ktp., nr. 000736.

59 Bk. Ek 1 ve Ek 2.

60 Süleymaniye Yazma Bağışlar Ktp., nr. 00023-009.

61 <http://www.ihsanfazlioglu.net/EN/publication/articles/1.php?id=214>, (Erişim tarihi,

Gûrânî'nin *Nüzhe* hâşiyesine yazılmış bir hâşiyedir.

11. Ahmed b. Muhammed el-Kevâkibî (ö. 1124/1712); *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁶²

Ahmed b. Muhammed el-Kevâkibî Halep doğumlu Hanefî bir fakihdir. Fıkıh, usûl ve belâgat alanlarında şerh ve hâşiye çalışmaları vardır.⁶³ Farklı kütüphane kayıtlarında eserin ismi *Hâşiyetü Nuhbeti'l-fiker* olarak da verilmektedir. Bu isimlendirmeye göre eser bir *Nuhbe* hâşiyesi gibi görünmektedir. Ancak Milli Kütüphane yazma nüshasına göre eser bir *Nüzhe* hâşiyesidir.

12. Muhammed el-Medranî (ö. 1136/1724); *Hâşiye ala Şerhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*⁶⁴

Müellif Muhammed el-Medranî hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte vefat tarihi de yaklaşık olarak verilmektedir. Hicrî 1136 tarihinde hayatta olduğu belirtilmekte ancak vefat tarihi net olarak bilinmemektedir.⁶⁵

13. Ebü'l-Hasan Gulâm Hüseyin b. Muhammed Sâdık es-Sindî (ö. 1187/1173) *Behcetü'n-nazar alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁶⁶

Müellif Gulâm Sâdık es-Sindî hâşiye türü ile şöhret bulmuş Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî ile karıştırılmamalıdır. Birbirine karıştırılan bu iki isimden Kütüb-i Sitte üzerine haşiyeleri olan Sindî'ye "Sindî Kebîr", Behcetü'n-nazar müellifi olan Sindî'ye ise "Sindî Sağır" denilmektedir.⁶⁷

Eserin şerh, hâşiye ya da bir talik mi olduğu konusunda farklı tespitler vardır. Ancak eserin yazma nüshasının baş tarafına düşülen not telif türü olarak hâşiyeye işaret etmektedir. Eserin girişinde حاشية نخبة الفكر لمحمد صادق السندي şeklinde bir not bulunmaktadır.⁶⁸ Kettânî'nin Sindî'nin *Nuhbe* şerhine bir hâşiyesi olduğu bilgisini vermesi de eserin bir hâşiye olduğu tespitini güçlendirmektedir.⁶⁹

17.03.2015). Teracim türü eserlerde bir bilgiye ulaşamadığımız için Boyabâdî'ye ait bilgiyi bu elektronik kaynaktan vermek zorunda kaldık.

62 Milli Ktp., nr. 18 Hk 408/3.

63 Zirikî, *Alâm*, I, 240.

64 Süleymaniye Laleli Ktp., nr. 00359.

65 Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, III, 724-725.

66 Eser, Ebü Said Gulam Mustafa Şâh el-Kasımî es-Sindî tarafından Haydarâbâd'da neşredilmiştir. Baskının hâmişinde İbn Kutluboğa'nin hâşiyesine de yer verilmiştir.

67 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Özşenel, "Sindî", s. 245-246.

68 Bk. Süleymaniye Hacı Mehmet Efendi Ktp., nr. 00733.

69 Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 148.

14. Muhammed Şerefuddin (ö. 1100'lü yıllar); *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁷⁰

Müellifin hayatı hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Hicri XII. yüzyıl ulemasından olan Muhammed Şerefuddin, bu yüzyılda yaşamış Muhammed el-Münir isimli bir âlimin ders okuduğu hocaları arasında zikredilmektedir.⁷¹

15. Mehmed Trabzonî (ö. 1200/1786); *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*⁷²

Mehmed Trabzonî, hicri XII. yüzyıl Osmanlı ulemasındandır. Şam, Mekke, Medine, Kudüs gibi ilim merkezlerinde ders okumuştur. Öğrenim gördüğü müderrislerden hadis ve fıkıh icâzeti almıştır. İstanbul'a döndüğünde Süleymaniye medresesinde ders okutmuştur. Süleymaniye kütüphanesinde onun tarafından istinsah veya mukabele edilen birçok eser bulunmaktadır.⁷³

Verilen bilgiye göre Trabzonî, *Nuhbe*'yi ve şerhlerinden bazılarını iki defa okutmuştur. Öğrencilerinin *Nuhbe* metnini daha iyi anlayabilmeleri için Ali el-Kârî'nin hâşiyesinin üzerine yukarıda bahsedilen hâşiyesini kaleme almıştır.⁷⁴

16. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yahya el-Mâlikî (ö. ?); *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁷⁵

Biyografik eserlerde ve hâşiyesine ait yazma nüshada Muhammed el-Mâlikî ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nedenle müellif ve yaşadığı dönem hakkında bilgi verilememiştir.

17. Abdullah b. Hüseyin Hâtır Semîn; *Hâşiye lakti'd-dürer bi-şerhi metni Nuhbeti'l-fiker*⁷⁶

Hâtır Semîn yakın dönem Ezher ulemasındandır. Malikî mezhebinden olan Semîn, hâşiyesini 1938 yılında neşretmiştir.

Yazma nüshasını gördüğümüz bu hâşiyeler dışında diğer bazı hâşiyelerden de

70 Süleymaniye Murad Molla Ktp., nr. 00012.

71 Ebû'l-Fadl, *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sâni aşer*, Beyrut: Daru İbn Hazm, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1408/1988, IV, 122.

72 Bursa İnebey Yazma Eserler Haraççoğlu Ktp., nr. 350.

73 Ali Benli, "Trabzoni Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXLI, 304-305.

74 Bk. Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri", s. 132.

75 Beyazıt Devlet Ktp., nr. 000797.

76 Bk. Hâtır Semîn, *Hâşiye lakti'd-dürer bi-şerhi metni Nuhbeti'l-fiker*, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 1356/1938.

bahsedilmektedir. Şerh ve hâşiyelerin bir fihristini hazırlayan Abdullah el-Habeşi'nin *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî* adlı eserinde bizim yazma nüshalarını gördüklerimiz dışında *Nüzhe* hâşiyeleri olduğunu ifade ettiği diğer eserler şunlardır:

- a. İbn Hacer; "*Netîcetü'n-nazar alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*"⁷⁷
- b. Abdülcemil Muhammed b. Muhammed; *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar*⁷⁸
- c. Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kemal el-Makdisî; *Hâşiye alâ Şerhi'n-Nuhbe*⁷⁹
- d. Gazanfer b. Ca'fer el-Kucurâtî, *et-Tuhfetü'l-medeniyye fi halli müşkilâti Şerhi'n-Nuhbeti'l-fikeriyye*⁸⁰

Yukarıda Gazanfer b. Ca'fer'in *Nuhbe*'ye yazdığı bir hâşiye olduğu ifade edilmişti. İki hâşiyenin aynı eser olma ihtimali akla gelmektedir. Ancak *et-Tuhfetü'l-medeniyye* isimli eseri göremediğimiz için kesin bir kanaat belirtmek henüz mümkün değildir.

- e. Muhammed b. Ahmed el-Halvetî; *Hâşiyetü alâ Nüzheti'n-nazar*⁸¹
- f. Muhammed b. Abdillâh el-Âkidî; *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*⁸²
- g. Takiyyuddin Şâh; *Zübdetü'n-nazar alâ Nüzheti'n-nazar*⁸³

Habeşi ile bizim tespitlerimiz arasında bazı farklılıklar mevcuttur. En önemli fark bizim kaynaklarda rastlamadığımız İbn Hacer'e ait bir hâşiyenin varlığıdır. *Nüzhe* muhakkiklerinden Nureddin İtr da İbn Hacer'e ait bir hâşiyenin olduğunu tahkikinin mukaddimesinde dile getirmiştir.⁸⁴ Ancak biz diğer kaynaklarda ve yazma eserler arasında böyle bir hâşiyenin var olduğu bilgisine ulaşamadık. Diğer taraftan Habeşi, bizim *Nuhbe* hâşiyesi olduğunu düşündüğümüz Yusuf el-Gazzi'nin eserinin bir *Nuhbe* şerhi olduğunu belirtmiştir. *Nüzhe* hâşiyeleri olduğunu tespit ettiğimiz İbnü'l-Hanbelî ve Ali el-Kârî'nin eserlerinin birer *Nuhbe* şerhi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bize göre *Nüzhe* hâşiyesi olan Hâtır Semîn'in eserinin de yine bir

---

77 Abdullah el-Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, Abu Dabi: el-Mecmau's-sekâfi, 1425/2004, III, 2013.

78 Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2013.

79 Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2013.

80 Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2014.

81 Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2014.

82 Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2014.

83 Habeşi, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, III, 2015.

84 Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, (thk. Nureddin İtr), Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000, s. 20.

Nuhbe şerhi olduğunu söylemiştir. Ancak tabakat-terâcim ve fihrist çalışmalarından ve daha da önemlisi ulaştığımız yazma nüsha ve kayıtlarına dayanarak söz konusu eserler hakkındaki bizim tespitlerimizin isabetli olduğu kanaatindeyiz. Habeşi'nin farklı olarak dile getirdiği Gazanfer b. Ca'fer'in *Nüzhe* hâşiyesi dışındaki hâşiyelerin nihâi tahkiki ise Türkiye dışındaki yazma eser kütüphanelerinin taranmasıyla mümkün görünmektedir.

Sonuç

Hadis usûlünün en önemli kaynakları arasında yer alan *Nuhbe* ve *Nüzhe*, teliflerinin ardından ilim ehlinin teveccühüne mazhar olmuş ve halen de olmaya devam etmektedir. Ulema değişik telif türleri ile bu iki eserin usûl-i hadisteki itibarını ortaya koymuştur. *Nuhbe* daha çok şerh edilirken, *Nüzhe* hâşiyeye literatürüne birçok eserin kazandırılmasını sağlamıştır.

Yukarıda bahsedilen şerh ve hâşiyeler hakkında farklı kaynaklarda değişik tespitlere rastlamak mümkündür. Fihrist, tabakât-terâcim ve tahkik çalışmalarında farklı tespitler yapılmış, bir eserde şerh denilen çalışmaya diğesinde hâşiyeye denilebilmiştir. Bazen de şerh ya da hâşiyenin *Nuhbe*'ye mi yoksa *Nüzhe*'ye mi ait olduğu konusunda farklı kanaatler de dile getirilmiştir. Dolayısıyla eserlerin niteliği ve hangi esere ait olduğu konusunda bir netlikten söz etmek oldukça zordur. Örneğin *Nuhbe* hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgi veren Carl Brockelmann ^{شروح و حواشي} başlığı altında bizim yukarıda değindiğimiz çoğu esere atıfta bulunmuş ancak hangisinin şerh hangisinin hâşiyeye olduğu ve eserlerin *Nuhbe* veya *Nüzhe*'ye aidiyeti konusunda bir bilgi vermemiştir. Sadece İbrahim el-Gürânî'nin çalışmasının hâşiyeye olduğunu dile getirmiş, diğer eserlerin niteliğini ise tam olarak açıklamamıştır.⁸⁵

Her iki eser için yazılan şerh ve hâşiyeler arasında muhtemelen tür benzerliğinden dolayı bir belirsizlik ortaya çıkmıştır. Bu belirsizlik durumunda en doğru bilgiyi veren kaynaklar şüphesiz ki yazma eserlerdir. Türkiye'de bulunan yazma eser kütüphaneleri üzerinden ulaşabildiğimiz nüshalar vasıtasıyla iki eser üzerine yapılmış olan hâşiyeleri tespit etmeye çalıştık. Dolayısıyla Türkiye dışındaki yazma eser kütüphanelerinde de farklı hâşiyelerin bulunması ve hazırladığımız bibliyografik çalışmanın daha da geliştirilerek *Nuhbe* ve *Nüzhe* hâşiyeleri katalogunun dünyadaki yazma kütüphaneler üzerinden hazırlanması mümkündür.

Diğer taraftan hâşiyelere ait yazma nüshaların kayıtlarındaki hataların düzeltilmesi gerekmektedir. Özellikle İbrahim Gürânî'nin hâşiyesinin birçok yazma nüshasının hicri 1071 vefatlı İbrahim el-Kürdî ve birkaç nüshasının İbrahim el-Mukri'ye nispetinin tashihi öncelik arz etmektedir.

85 Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-arabi*, VI, 206-207.

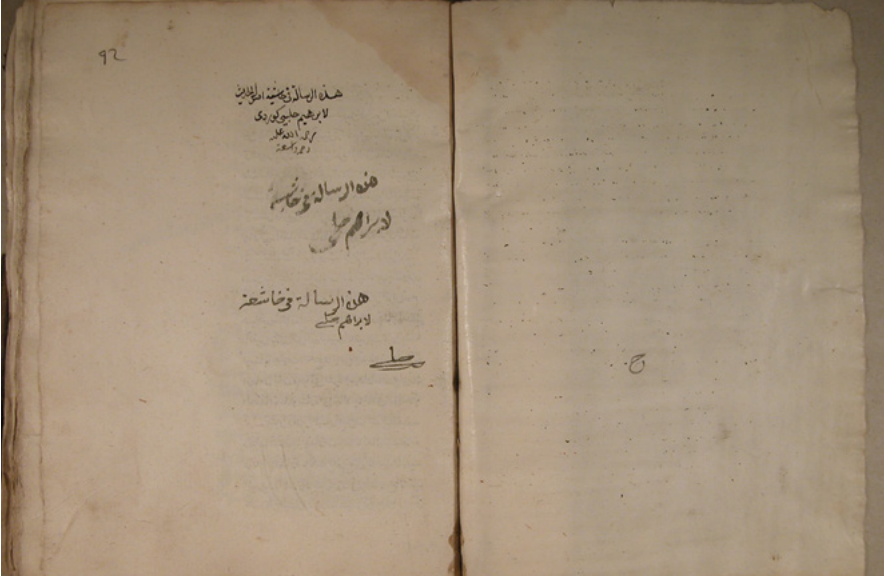
Yukarıda da belirtildiği üzere bazıları matbu halde olmasına rağmen hâşiyelerin yarından fazlası henüz yazma halindedir ve tahkik edilip araştırılmayı beklemektedir. Hâşiyeler içinde İbn Hacer'in öğrencilerine ait eserlere ayrı bir önem verilmiştir. Onun öğrencileri olan İbn Kutluboğa ve İbn Ebû Şerif'in hâşiyeleri birlikte neşredilmiştir. İbn Hacer'in bu iki güzide öğrencisinin hâşiyelerine aslen bir lügatçi olan İbrahim el-Gürânî'nin hâşiyesi de eklenmiş ve üç hâşiyeyi birlikte ihtiva eden bir *Nüzhe* baskısı yapılmıştır.⁸⁶ Ancak usûl-i hadisin belki de üzerine en fazla çalışma yapılan iki eserine ait diğer hâşiyelerin de ilim dünyası için önemli zenginlikler barındırması muhtemeldir. Yazma halindeki hâşiyelerin tahkik edilmesi usûl-i hadise dair yapılan tartışmaların tarihi seyrini daha iyi anlamamıza vesile olacak ve bugünkü tartışmalara da yeni açılımlar kazandıracaktır.

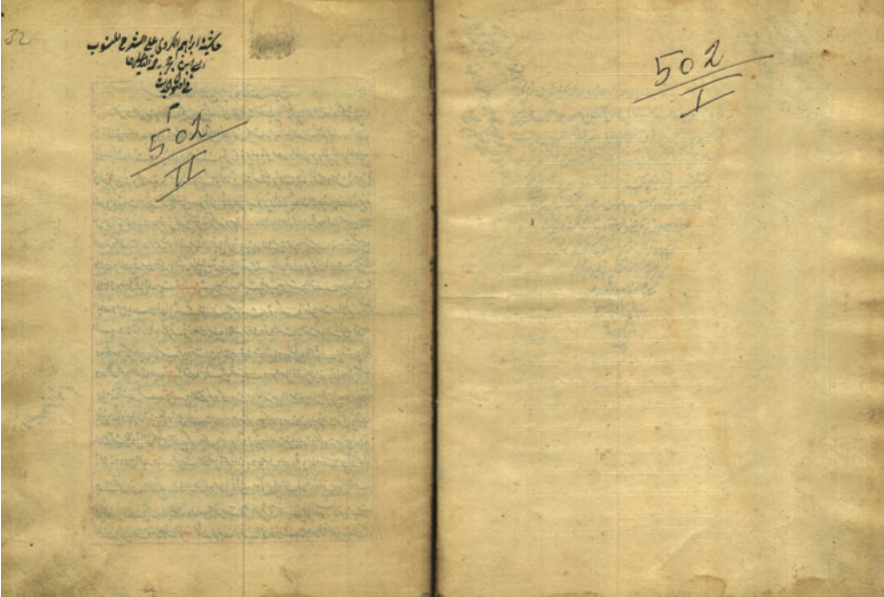
86 Altı yazma nüshaya dayanılarak yapılan bu baskı, Muhammed Murabi'nin tahkiki ile 2013 yılında Dâru İbn Kesir yayınevi tarafından neşredilmiştir. Eserin üç hâşiyesini içeren bu baskı bizzat muhakkikin ifadelerine göre hadis usûlü ilimleri için büyük önem taşımaktadır. Çünkü baskıda bir araya getirilen hâşiyelerde Kasım b. Kutluboğa ve Kemal b. Ebû Şerif hocalarının kırâati üzerine esere talik ve istidraklerde bulunmuşlar, bazı konularda İbn Hacer ile tartışmışlardır. İbrahim Gürani'nin hâşiyesi de daha sonraki dönemlerde telif edilmiş olmasına rağmen son derece mükemmel talikler içermektedir, bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 7-8.

Ek 1:

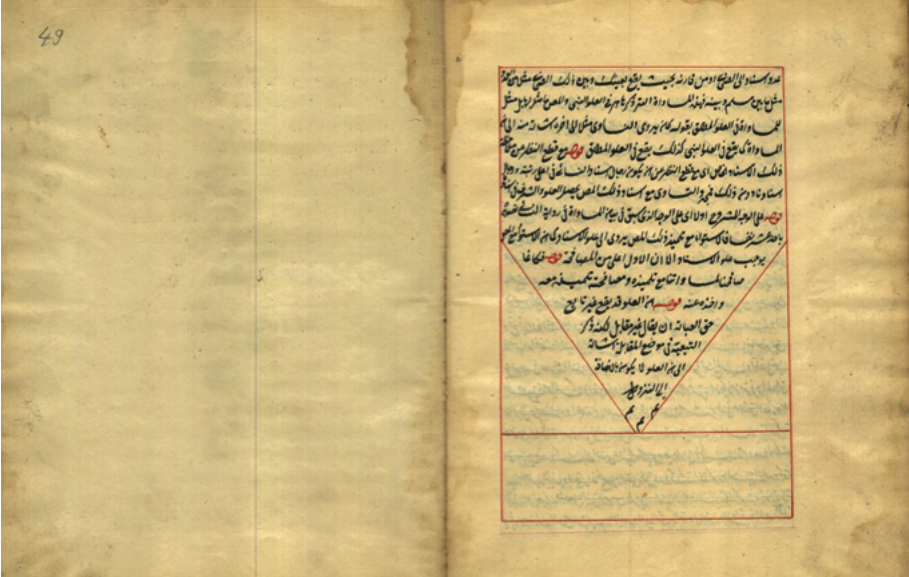
Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. BY00002684/3 (Kapak)

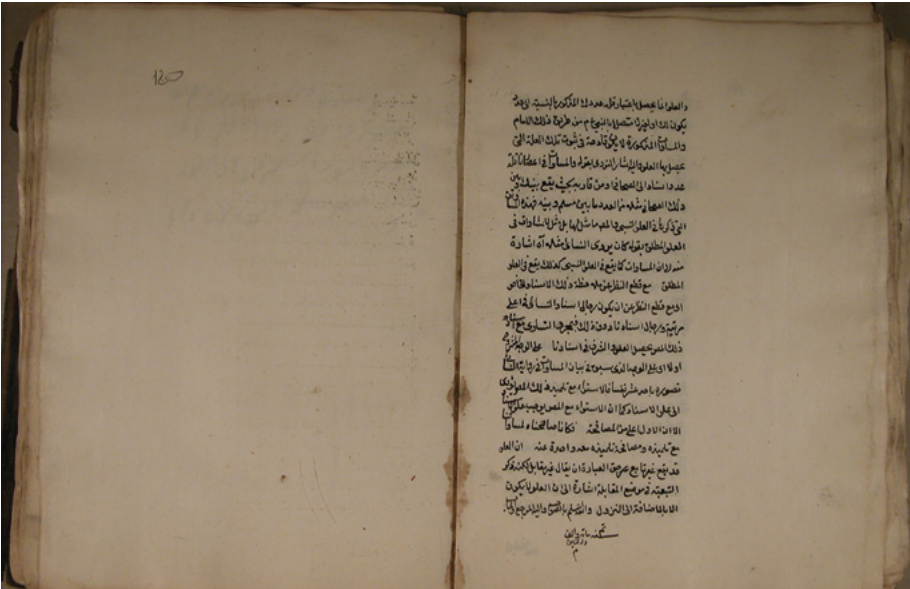
Milli Ktp., nr. Yz A 9759/2 (Kapak)

Her iki kapakta da hâşiyenin İbrahim Kürdî'ye ait olduğu belirtilmektedir. Milli Kütüphane kayıtlarında Kürdî nisbesi hataen Kübrevî şeklinde yazılmıştır. İbrahim Kürdî'nin ise İbrahim Gûrânî ile aynı kişi olduğu belirtilmişti.

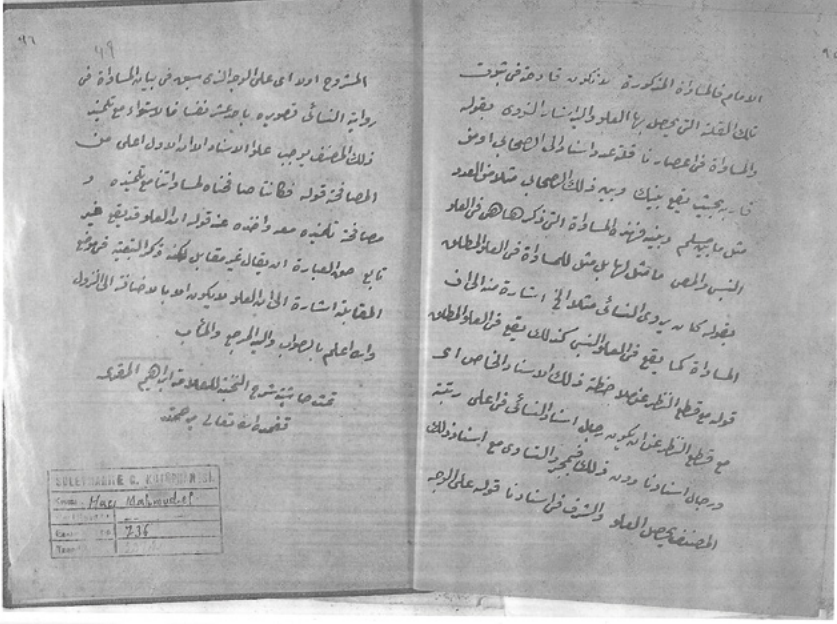
Ek 2:

Milli Ktp., nr. Yz A 9759/2 (Son varak)

Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. BY00002684/3 (Son varak)

Hacı Mahmud Efendi Ktp., nr. 000736 (Son varak)

Hacı Mahmud Efendi ve Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanelerinde İbrahim el-Kürdî, Milli Kütüphane'de İbrahim Kübrevî'ye nispet edilen hâşiyelerin son varakları karşılaştırıldığında her üç hâşiyenin aynı olduğu görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi bu hâşiyeler İbrahim Gûrânî el-Kürdî el-Halebî'ye aittir.

KAYNAKÇA

- Ali el-Kârî**, Nureddin b. Sultan, *Şerhu Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Muhammed Nizar Temim, Heysem Nizar Temim, Şirketü Dâru'l-Erkam, Beyrut, t.y.
- Âlûsî**, Ebû'l-Meâlî Cemâluddîn, *İkdü'd-dürer*, thk. İslam b. Mahmud, Mektebet ü ' r - Rüşd, Riyad, 2000.
- Benli**, Ali, "Trabzoni Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXLI, İstanbul, 2012.
- Brockelmann**, Carl, *Târihu'l-edebi'l-arabî*, çev. Abdülhalim en-Neccâr, I-VI, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y.
- Cihan**, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercemeler", *AÜİİFD*, sy. 1 Erzurum, 1975, s. 127-136.
- Çakan**, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, MÜİFY, İstanbul, 1985.
- Çelebi**, İlyas, "İbn Ebû Şerif" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, İstanbul, 1999.
- Ebû Muaz**, Tarık b. İvadullah, *Şerhu Nüzheti'n-nazar*, Dâru'l-Mesûr, Riyad, 2010
- Ebû'l-Fadl**, Muhammed Halil el-Hüseynî, *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sâni aşer*, I-IV, Daru İbn Hazm, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1408/1988.
- Habeşî**, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-şurûh ve'l-havâşî*, el-Mecmau's-sekâfî, Abu Dabi, 1425/2005.
- Hasenî**, Abdülhayy b. Fahrüddin Abdülhali, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, I-VIII, Daru İbn Hazm, Beyrut, 1420/1999.
- İbn Hacer**, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nureddin Itr, Matbaatü's-Sabâh, Dımaşk, 2013.
- ....., *Nüzhetü'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Murabi, Daru İbn Kesir, Dımaşk, 2013.
- ....., *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay., Ankara, 1971.
- İbn Kutluboga**, Kasım, *el-Kavlu'l-mübtaker alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Abdülhamid Derviş, Daru'l-Farabi, Beyrut, 2008.
- İbnu's-Salah**, Ebû Amr Takıyyuddin Osman Şehrezûrî, *Mukaddimetü İbnu's-Salah, Müesasetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye*, Beyrut, 1420/1999.

İbnü'l-Hanbelî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Yusuf, *Kaḫvu'l-eser fî sufûfi ulûmi'l-eser*, haz. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslamiyye, Haleb, t.y.

....., *el-Fer'u'l-esib fî usûli'l-hadis*, thk. Ebû Abdurrahman Nebil Salah, Daru İbn Abbas, Mısır, 2008.

İsmail Paşa, Bağdatlı Babanzade, *Hediyetü'l-arifin esmâü'l-müellifin âsârü'l-musan-nifin*, I-II, y.y., İstanbul, 1951.

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergah yay., İstanbul, 2011.

Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hâcî Halife, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, t.y.

Kettânî, Abdülhayy b. Abdülkadir, *Fihrisu'l-fehâris ve'l-esbât*, haz. İhsan Abbas, Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1402/1982.

Kettânî, Muhammed b. Şerif, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İz yay., İstanbul, 1994.

Koçyiğit, Talat, "İlm-i Usûli'l-Hadis veya İlm-i Mustalahi'l-Hadis", *AÜİFD*, XVII, Ankara, 1969, s. 117-135.

Kucurâtî, Vecîhuddin Alevî, *Şerhu Nüzheti'n-nazar*, thk. Nefis Ahmed Misbâhî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.

Lekânî, İbrahim b. İbrahim, *Kazâu'l-vatar*, thk. Şadi b. Muhammed, ed-Dâru'l-Eseriyye, Amman, 2010.

Özel, Ahmet, "Şümünnî", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, İstanbul, 2010.

....., "Ali el-Kari", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, II, İstanbul, 1989.

Özşenel, Mehmet, "Sindi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, İstanbul, 2009.

San'ânî, Muhammed b. İsmail, *Semerâtü'n-nazar fî ilmi'l-eser*, thk. Abdülhamid b. Salih b. Kasım, Daru İbn Hazm, Beyrut, 1427/2006

Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Dâru Mektebeti bi'l-Hayat, Beyrut, t.y.

Semîn, Hâtır, *Hâşiye lakti'd-dürer bi-şerhi metni Nuhbeti'l-fiker*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1356/1938.

Sindî, Muhammed Ekrem b. Abdurrahman, *Îm'ânü'n-nazar fi tavidhi Nuhbeti'l-fiker*, haz. Ebû Said Gulam Mustafa, y.y., t.y.

Sindî, Ebü'l-Hasan Gulâm b. Muhammed Sâdık, *Behcetü'n-nazar alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, nşr. Ebû Said Gulam Mustafa Şah, y.y, Haydarâbâd, t.y.

Şümünnî, Ebü'l-Abbas Takiyyuddin, *el-Âli'r-rütbe fi şerhi Nazmi'n-Nuhbe*, thk. Harun b. Abdurrahman el-Cezâiri, Daru İbn Hazm, Beyrut, 1424/2003.

Şümünnî, Kemaluddin, *Nazmu Nuhbeti'l-fiker*, thk. Muhammed el-Cezâiri, Dâru'l-Buhâri, Medine, 1415/1994.

....., *Neticetü'n-nazar fi Nuhbeti'l-fiker*, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dimaşk, 1430/2009.

Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü, "Hâşiye", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, İstanbul, 1997.

Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği : Doğuştan Gelişimi ve Dönüşümü*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara, 2011.

Yurdağür, Metin, "Lekâni", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, Ankara, 2003.

Yusuf el-Gazzî, *Hâşiyetü câmia ale'l-feride bi-ilmî'l-mustalah*, thk. Fehd b. Amir b. Azib el-Acmî, Mektebetü'r-Rüşd, Kuveyt, 1425/2005.

Zebidî, Murtazâ, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet, Dâru'l-Hidâye, Kahire, t.y.

Ziriklî, Hayreddin, *A'lâm*, I-VIII, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.

Yazma Eserler

Boyabâdî, Kara Halil b. Hasan b. Muhammed, *Hâşiye ala hâşiyeti'l-Kürdî ala Şerhi Nuhbe fi usûli'l-hadis*, Süleymaniye Yazma Bağışlar, nr. 00023-009.

Gazanfer b. Ca'fer, *Ta'lika alâ Nuhbeti'l-fiker*, Süleymaniye Esad Efendi Ktp., nr. 00257-005.

....., *Hâşiyetü Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, Zeytinoğlu Ktp., nr. 000570.

Gazzî, Yusuf el-Medenî, *Hâşiye alâ muhtasari manzûmeti Nuhbeti'l-fiker*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. BY00006260.

Gûrânî, İbrahim, *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. BY00002684/3; Milli Ktp., nr. Yz A 9759/2; Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi Ktp., nr. 000736.

İbn Ebû Şerif, *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, Süleymaniye He-kimoğlu Ktp., nr. 000157.

Kevâkibi, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, Milli Ktp., nr. 18 Hk 408/3.

Mâlikî, Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yahya, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, Beyazıt Yazma Eser Ktp., nr. 000797.

Medranî, Muhammed, *Hâşiye ala Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahati ehli'l-eser*, Süleymaniye Laleli Ktp., nr. 00359.

Muhammed Şerefuddin, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, Süleymaniye Murad Molla Ktp., nr. 00012.

Sariyyuddin Molla, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, Süleymaniye Murad Molla Ktp., nr. 00326-005.

Sindî, Ebü'l-Hasan Gulâm Hüseyin b. Muhammed Sâdık, *Behcetü'n-nazar alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, Süleymaniye Hacı Mehmet Efendi Ktp., nr. 00733.

Trabzonî, Mehmed, *Hâşiye alâ Nüzheti'n-nazar fî tavdihi Nuhbeti'l-fiker*, Bursa İne-bey Yazma Eserler Haraççioğlu Ktp., nr. 350.

Uchûrî, Ali, *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*, Süleymaniye Murad Molla Ktp., nr. 00326-004.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=346107> (05 Şubat 2015'te gi-rildi).

<http://www.ihsanfazlioglu.net/EN/publication/articles/1.php?id=214>, (Erişim ta-rihi, 17.03.2015)

https://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=2192 (05 Şubat 2015'te girildi).